

Сергій БАГРО

ВІДНОВЛЕННЯ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ЄПИСКОПОМ МЕТОДІЄМ: СУПЕРЕЧНОСТІ У СВІДЧЕННЯХ ДЖЕРЕЛ

Однією з важливих проблем у дослідженні історії Софійського собору є пошук інформації про його відбудову. Після періоду розквіту в Київській Русі він не раз зазнавав пограбувань і був позбавлений належного догляду, через що почав руйнуватися. Зрештою, митрополит Петро Могила почав масштабний процес його відновлення; а згодом великі кошти для цієї справи виділив гетьман Іван Мазепа. Саме ініціативи цих непересічних діячів найбільше привертають увагу істориків в обговоренні особливостей відбудови собору та осмислення його киево-руської спадщини в XVII ст. Однак поза їхньою діяльністю тогочасні проекти з ремонту та відновлення споруди до сьогодні є справжньою “terra incognita”.

Фактично не вивченою лишається діяльність з відбудови Софії Київської місцеблюстителя митрополії, єпископа Методія (Максима Филімоновича) – доволі неоднозначної постаті в українській історії¹. Починаючи свою церковну кар’єру як протопоп ніжинський, він забезпечив себе сильною політичною підтримкою спершу козацьких полковників, а згодом московського царя. 15 травня 1661 р. митрополит сарський і подонський Пителир рукоположив його на єпископство Мстиславське і Оршанське, після чого цар розпорядився призначити Методія місцеблюстителем Київської митрополії. Уже 16 липня 1661 р. Лазар Баранович передав у його розпорядження церковне та монастирське майно Софії Київської². Таке кар’єрне сходження не відповідало звичним церковним практикам та викликало нарікання місцевого духовенства. До того ж новий місцеблюститель був надміру заангажований у світське політичне життя. Він вказував на неправомірність обрання Якіма Сомка гетьманом; сприяв проведенню Чорної ради 1663 р.; підтримував Івана Брюховецького, але після

¹ В історіографії найбільш поширеним варіантом написання імені єпископа є “Мефодій”, проте тут, відповідно до правил транслітерації видання замість, “ф” вжито “т”.

² Г. КАРПОВ, ‘Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией’, *Православное обозрение*, 9 (1874): 21. Автор подає текст акта із посиланням: “Черниг. Губерн. Введ. за 1856 год, в 26 № / по Малор. Делах Арх. Мин. Юст. столб. № 5888”. Мається на увазі справа: *Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА)*, ф. 229, оп. 1, спр. № 77.

вручення йому булави конфліктував з ним і критикував у відписках до Москви. Тим не менше, коли гетьман організував Антимосковське повстання 1668 р., єпископ підтримав його ініціативу, за що, зрештою, і був засуджений. Така політична активність привертала велику увагу істориків, проте на її тлі організаційна церковна робота єпископа не здобула належного висвітлення. Діяльність Методія з відновлення центру митрополії так і не стала предметом спеціального дослідження. У цій розвідці спробуємо зробити перші кроки в цьому напрямку: підсумуємо накопичені в історіографії знання про ремонтні роботи в Софії Київській під керівництвом Методія, розглянемо особливості джерел, які подають інформацію про них, та проаналізуємо її.

Більшість дослідників історії Софійського собору у кращому випадку лише побіжно згадують про незначні ремонтні роботи в ньому за часів місцеблюстителства Методія. Такого роду вказівки, як правило, спираються на чолобитну єпископа до царя від 28 липня 1666 р., у якій він просив виділити срібло і золото для опорядження ікон та вапна для відновлення споруди. Фрагменти з цього документа цитував протоієрей Йоан Скворцов у своєму “описанні” Києво-Софійського собору,³ а згодом їх повторив протоієрей Петро Лебединцев⁴. Зрештою їхнє використання джерела стало загальноприйнятим для відповідних покликань в історіографії⁵. Оскільки чолобитна містила згадку про розташування саркофагу Ярослава Мудрого, до неї також апелювали дослідники, полемізуючи про місце поховання князя⁶. Звісно, такі апеляції до поодинокого джерела не можуть показати загальної картини про відбудовчі ініціативи місцеблюстителя.

Між тим, у дослідженнях з політичної історії, які приділяли увагу впливу церковних діячів на світське життя в Україні другої половини XVII ст., представлено значно більший масив джерельного матеріалу про

³ И. СКВОРЦОВ, *Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах* (К., В тип. Ф. Глюксберга, 1854): 29, прим. 38.

⁴ П. ЛЕБЕДИНЦЕВ, ‘О святой Софии Киевской’, *Труды III Археологического съезда*, т. 1 (1878): 73.

⁵ Див., наприклад: М. КАРГЕР, *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города* (Москва; Ленинград, 1961), т. 2: *Памятники киевского зодчества X–XIII вв.*, с. 114; Н. НІКІТЕНКО, *Собор святої Софії в Києві* (К., Техніка, 2000): 149–150; Н. НІКІТЕНКО, *Свята Софія Київська: історія в мистецтві* (К., Академперіодика, 2003): 254–255.

⁶ Див. прями згадки про джерело: С. ВИСОЦЬКИЙ, ‘Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії’, *Слов’яно-руські старожитності* (К., Наукова думка, 1969): 153; Е. АРХИПОВА, ‘О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы)’, *Российская археология*, 1 (2001): 40; Е. АРХИПОВА, ‘Новые данные о месте расположения саркофага Ярослава Мудрого’, *Ruthenica*, 13 (2016): 36. На цитування Архіпової спирається Тетяна Люта, див.: Т. ЛЮТА, ‘Історія посвят престолів Києво-Софійського собору’, *Український історичний журнал*, 3 (2019): 120–121.

розбудову Методієм осердя підпорядкованої йому митрополії. Серед істориків, які проявляли інтерес до неординарної постаті єпископа, найбільший внесок у відкриття і введення до наукового обігу відповідних документів зробили Геннадій Карпов і Віталій Ейнгорн⁷. Обидва російські дослідники відслідковували контакти українського духовенства з “московю”. Схильний інтерпретувати дії Методія у прагматичній площині, Карпов вважав його діяльність з відновлення Софії Київської одним із стратегічних кроків для примирення із опозиційними київськими ієрархами⁸. Натомість Ейнгорн більше вірив у щирість таких починань, зазначаючи, що місцеблюстителю справді брав “близко к сердцу интересы духовенства”⁹. Політика єпископа ще не раз обговорювалася та переосмислювалася в історіографії¹⁰. Тим не менше пізніші дослідження не вводили до наукового обігу нових джерел, які б розширювали накопичені знання про відбудовчі ініціативи місцеблюстителя митрополії.

⁷ Г. КАРПОВ, ‘Методий Филимонович, епископ мстиславский и оршанский, блюститель киевской митрополии: 1661–1668 гг.’, *Православное обозрение*, 1 (1875): 58–75; № 2, с. 207–241; № 4, с. 605–652; № 6, с. 231–267; № 11, с. 475–504; № 12, с. 629–660; Г. КАРПОВ, *Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россией. Ст. 3: Методий Филимонович. Епископ Мстиславский и Оршанский, блюститель Киевской митрополии. 1661–1668 гг.* (Москва, 1876), 200 с.; В. ЭЙНГОРН, ‘Очерки из истории Малороссии в 17 в.: сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича’, *Чтения в обществе истории и древностей российских* (1893), т. 2, с. 3–370; (1894) т. 3, с. 371–570; (1898) т. 4, с. 570–794; (1899) т. 1, с. 795–922; (1899) т. 2, с. 933–1104; В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича* (Москва, Университетская типография, 1890), 1104 с.

⁸ Г. КАРПОВ, *Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россией...* (Москва, 1876): 105–106.

⁹ В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 193.

¹⁰ Серед помітних праць останнього часу, які висвітлювали включення Методія до політичного життя Гетьманщини див. доробок Віктора Горобця, зокрема: В. ГОРОБЕЦЬ, ‘Московский договор гетьмана І. Брюховецького 1665 р.’, *Український історичний журнал*, 6 (2003): 39–51; В. ГОРОБЕЦЬ, ‘Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову... (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького)’, *Соціум: Альманах соціальної історії*, вип. 2 (2003): 149–164; В. ГОРОБЕЦЬ, ‘...Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить’. Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст.’, *Україна в Центральньо-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, вип. 4 (2004): 237–264; В. ГОРОБЕЦЬ, ‘Волимо царя східного...’: *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава* (К., Критика, 2007): 215–253; В. ГОРОБЕЦЬ, ‘“Чорна рада” 1663 р.: подія та її соціополітичний контекст’, *Український історичний журнал*, 4 (2013): 78–111; В. ГОРОБЕЦЬ, ‘“Чорна рада” 1663 року. Передумови, результати, наслідки (К., 2013), 200 с.; а також біографічну працю: О. МОРОЗОВ, *Ніжинський протопоп Максим Филимонович* (Ніжин, 2000), 148 с.

Найвагоміша причина слабого вивчення історії ремонтних робіт у Софійському соборі та монастирі – це поганий стан збереження джерел. Через відсутність відповідної інформації дослідники не мають змоги систематично прослідкувати збір коштів, цільові витрати та об’єми проведених робіт. У нашому розпорядженні є лише опосередковані свідчення про створення такого роду документів. Наприклад, у 1675 р. “опальний” єпископ Єрусалимської Церкви та митрополит Гази Паїсій Лігарид, бажаючи стати митрополитом київським, серед критики тодішнього місцеблюстителя Лазаря Барановича згадував про щорічні описи прибутків Софії Київської за часів єпископа Методія:

“Fiat, quaeso, collectae computatio, quanta quanta est annualis; recognoscatur possessionum vetustissimum registrum, Methodii tempore adhibitum, sacerdotum sollemnis contributio cui modo et ad quid annis singulis effunditur”¹¹.

Паїсій мав намір дискредитувати свого конкурента, тож цілком міг перебільшувати його “провини”. Разом з тим навряд чи він оперував вигадками, які з, одного боку, потребували б набагато більших креативних зусиль ніж передбачали його цілі, а з другого, – могли мати негативні наслідки через “взаємні” звинувачення у наклепі. На момент написання свого звернення Паїсій перебував у Києві, тому міг збирати необхідний йому “компрокат” на місці і отримувати інформацію про господарювання місцеблюстителів із, так би мовити, “перших рук”. Разом з тим, незважаючи на імовірність створення документів з послідовною фіксацією прибутків та видатків Софії Київської за часів Методія, вони так і не були віднайдені.

Більша частина інформації про відновлювальні проєкти єпископа в соборі відома дослідникам із чолобитних до царя, які містили прохання про виділення відповідних цільових коштів. Такого роду джерела висвітлювали плани авторів, їхнє бачення проблеми та оцінку перспективи. Разом з тим, потрібно враховувати, що вони спеціально укладалися для того, щоб переконати адресата розщедритися. Тож, не виключено, що для цього могли прикрашати ситуацію, наголошуючи на вірності та заслугах автора. Крім того такі джерела вкрай погано відображають практичну реалізацію заявленої мети. Лише ряд чолобитних про одне й те саме дають змогу зробити судження про перешкоди в реалізації задуманого, натомість успішне виконання заявленого, позбавляє необхідності створення додаткових прохань про фінансову допомогу. Ці документи лише фрагментарно подають інформацію про відновлювані роботи в соборі, не відображаючи загального стану

¹¹ В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 565. Переклад: “Прошу, нехай буде збірне обчислення: скільки-поскільки є щорічно; визнається звична виплата володінь священників, з найдавнішого реєстру, належного до часів Методія: яким способом і на що кожного року витрачається”.

справ. До певної міри доповнюють картину різномірні листи та відписки з повідомленням новин; проте подана в них оцінка ситуації великою мірою залежна від мети їхнього створення та симпатій чи антипатій авторів до єпископа Методія. Відомі джерела не відображають усіх деталей задуму Методія та напрямків проведеної ним роботи, проте вони, безперечно, дають можливість зорієнтуватися в них.

За спостереженням Ейнгорна протягом перших дев'яти місяців новий місцезбудитель, перебуваючи в Києві, дуже активно займався справами митрополії¹². Одним із його пріоритетів дослідник називав "украшення Софійського монастиря"¹³. Зокрема відомо, що в цей час єпископ опікувався виготовленням нового дзвона для головного храму єпархії. Так, перераховуючи останні новини, у листі до ніжинського протопіпа Симеона Адамовича від 17 жовтня 1661 р., він вказував на негаразди та додаткові фінансові розтрата у цій справі: "колокол не вылился, с 400 золотых накладу и изнова начали иную форму делать"¹⁴. Із приказної виписки за чолобиттям Методія до царя від 10 березня 1662 р. можна зрозуміти, що старий дзвін розбився і для вирішення цієї проблеми він був змушений звертатися за позиками до київських міщан, компенсувати які просив монарха:

"софійскаго монастыря большой благовістный колокол был разбит и он, епископ, велел его перелить и на то занял у киевских мещан семьсот тарелей и ныне ему тех тарелей мещаном заплатить нечем, потому что он, будучи на службе великаго государя, всякой харч покупаючи, испроелся и чтоб великий государь его, епископа, пожаловал, велел ему те тарели из своей государевы казны выдать"¹⁵.

Крім того, єпископ, вочевидь, міг знаходити фінансову підтримку в меценатських пожертвуваннях. Так, у пізнішій відписці до царя від 27 травня 1662 р., він переказував різного роду "клевету", яку могли поширювати його недоброзичливіці, зокрема зазначаючи, що Яким Сомко виділяв йому кошти для відновлення дзвону, а не забезпечення політичної підтримки:

¹² В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 193.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Г. КАРПОВ, *Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россіей...* (Москва, 1876): 22–23. Автор подає текст джерела із посиланням: "Арх. Мин. Юст., Дела Малор., столб. № 5858; дальнейшее же за сим по столбцу № 5859, содержащему в себе бумаги о Козельской раде". Тут маються на увазі справи: РДАДА, ф. 229, оп. 1, спр. № 47, 48. Див. також: В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 193.

¹⁵ В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 208.

“будто я Самкову службу тебе в. г. хвалил для того, что он мне грошей много давал, а я хотя б шеляг или пуло от Самка взял?! Дай боже мне на погибель. Опречь тех денег, что он дал вкладу шестьдесят рублев в колокол Софійский”¹⁶.

Разом з тим питання фінансування, вочевидь, лишалося проблемним для Методія. Як видно, з цитованої вище березневої виписки, за наказом царя він супроводжував князя Григорія Ромадановського у військових походах, а потім перебував у Гадячі разом із кошовим гетьманом Іваном Брюховецьким, тому не мав можливості успішно управляти софійськими володіннями. Тим не менше місцєблоститель пересилав гроші на потреби монастиря:

“да и в софійской де монастырь на покупку всяких потреб деньги посылает он же, епископ, а вотчин софійских по сю сторону Днепра мало, и те разорены все до конца, и чтоб великий государь его, Методія епископа, пожаловал, велел ему дать своего государева жалованья, как ему государю об нем Бог извѣститъ, чтобы ему, будучи на государеве службе, с домовыми своими было чем кормиться”¹⁷.

Методій позиціонував себе вірним виконавцем царської волі. Тому його прохання про фінансову допомогу не тільки виглядали цілком обґрунтованими, а й часто задовольнялися московським зверхником. Ейнгорн вказував, що у відповідь на чолобиття 10 березня 1663 р. цар розпорядився виділити на потреби єпископа 300 срібних рублів, які той отримав тільки 2 червня¹⁸. Поза тим Методій ще не раз отримував царське жалювання та прохав про додаткове фінансове забезпечення у разі необхідності. Відомо, що 22 квітня 1662 р. він відправляв до царя просити “о казни” намісника Софійського монастиря Атанасія, пояснюючи, що роздав попередньо надані кошти “здешней Украйны всяких чинов людем” для забезпечення їхньої політичної лояльності до московського монарха¹⁹. Хоч у джерелах можна помітити певні згадки про призначення виділених царем грошей на “прокормление” та “роздачу”²⁰, все ж їхнє фактичне розподілення прослідкувати доволі важко.

Активне заангажування у політичні справи Війська Запорозького не раз приводили Методія до конфліктів із його очільниками. У сьомому пункті

¹⁶ *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ)*, ф. 2, од. зб. № 15576, арк. 66.

¹⁷ В. Эйнгорн, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством..*, с. 208.

¹⁸ *Ibid.*, с. 207–208; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЮЗР)* (Санкт-Петербург, 1867), т. 5, с. 177.

¹⁹ *Акты ЮЗР*, т. 5, с. 103.

²⁰ Про деякі суми та їхнє призначення див.: *Ibid.*, с. 103–104.

інструкції своїм представникам до царя від 15 червня 1662 р. Яким Сомко зазначав: “место митрополское Киевское, за нерадением епископским, без пастыря стоит два месяца, что не подобает”²¹. На цій підставі обраний на Козелецькій раді гетьман прохав обрати місцєблєстителем Київської митрополії Інокентія Гізеля або Лазаря Барановича, “а не отца Методія, что тот смуту учинил и войско его не любят”²². Однак єпископ, у даному випадку, залишив справи єпархії з волі монарха, а не власної примхи. Повернувшись до Києва у вересні 1663 р., він розпочав активний збір коштів для відновлюваних робіт у Софії Київській. Це видно навіть з негативних згадок про нього. Гетьман Іван Брюховецький через свого посланця до “москви”, кийвського полковника Василя Дворецького послїдовно зображував Методія охочим до збагачення інтриганом, який не гребував привласненням “чужого”. У цьому ж ключі він змальовував його “турботу” про Софійський собор:

“Очень уж большое держит епископ хотєніє к собиранію богатства и боится гетман, чтобы вследствие этого в нем мысль не переменилась, хотя и теперь уж епископ довольно богат: из тех денег, которыя пожалованы государем на церковное строєніє ничего не издержано и церковь св. Софії все еще не покрыта; все получаемое с маєтности епископ продает и копит себе деньги”²³.

Гетьман апелював до видїлення царем певних коштів для відновлення крївлї Софійського собору, вочевидь, зроблене попередньо у відповідь на чолобиття місцєблєстителя. З повідомлення, можна також зробити висновок, що гетьману, принаймні частково, був відомий поточний стан робіт у соборі. Тим не менш, Ейнгорн вважав, що Брюховецький, у цьому випадку “клеветал” на Методія²⁴. Справді, оціночне зображення єпископа у цьому фрагменті тенденційно відповідало іншим звинуваченням на його адресу в гетьманському “доносі” і, по суті, було одним із елементів у послїдовному конструюванні негативного образу конкурента. Такого роду звинувачувальна риторика не передбачала зваженого опису ситуації; тому вона потребує вкрай обережного врахування.

Натомість, інші джерела свідчать, що справа з ремонту Софії Київської набирала обертів. 12 жовтня 1663 р. про великий масштаб відновлювальних робіт писав у листі до царя старець Києво-Печерського монастиря Іларіон Добродьяшек. Він зображував Методія як продовжувача починань Петра Могили:

²¹ *Акты ЮЗР*, т. 5, с. 118.

²² *Ibid.*

²³ В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством.*, с. 249.

²⁴ *Ibid.*, с. 250.

“Имееш ваша царская милость двух крепких, а неприятелем добре страшных: его милости пана Брюховецкого, гетмана Войска Запорожского, а другого его милости господина нашего воеводу киевского Ивана Ивановича; тот в великом осмотрении и в бережении Киев держачи, на высоких земляных городах и роскатах пушки на неприятеля смело заряжает, а те засветит, и церковь Святые Софии до первой своей красоты, дасть Бог, придет. Впрям не умер Могила, смею я то говорить: как его милость в том при престоле митрополитском остывает, зачал покойник Могила починять церковь побожне. Имею я надежду в Богу, что его милость совершит счастливое; а то все будет Богу на хвалу вечную, а вашей царской милости на славу и на честь вечную. Умилосердися ваша царская милость, изволь милосердием своим его милости не забыть и всего дому Софии, так духовных якоже и мирских парсун, которых есть болши ста, откуда его милость идет, а на то никуди не имеет приходу никакова, одно толко самого Бога промысл”²⁵.

Очевидно, чернець міг дещо прикрашати здобутки свого покровителя, якому завдячував прихистком у Софійському монастирі. До того ж, його послання було орієнтоване на прохання фінансової підтримки царя, що, саме по собі, визначало позитивний образ місцєблжустителя в ньому. Тим не менш, важливим є фіксування тут самого факту широкого розгортання відновлювальних робіт у соборі.

Підтвердження масштабності задуманого можна помітити у багатшому на деталі листі Методія до кївського полковника Василя Дворецького від 20 жовтня 1663 р. Прохаючи того звернутися до царя по сприяння в реалізації проекту, єпископ писав:

“Да и о руинах Святой Софии твоя млость не забывал, чтоб до конца з большою нашею неславою и убытком не упало, а уже кирпичю тысячей со сто привез во Святую Софию на гору і о извести хлопочус зновъ городка одно нічимъ вести Десною. Побей челом ты о стругах, чтоб з десятков веліли дать к весне. А то в руках его млости Федора Михайловича не замай не забываетъ Святой Софии, что его млость на себе еі възял на соружение. А тая церковъ есть у нас всіхъ црквей мати, а дасть Богъ неприятел ничемъ неперешкотит имею в томъ Гсду Богу надежду, что царского величества ништо нас не розлучитъ”²⁶.

Згаданий у листі Федір Михайлович, який взявся фінансово підтримати відновлення Софії Київської, – це окольничий Федір Ртищев, за виз-

²⁵ *Акты ЮЗР*, т. 5, с. 183–184. Див. також: *РДАДА*, ф. 124, оп. 1. 1663, спр. № 8: “Перевод с письма к государю бывшего печерскаго старца Галариона Добродьяшенка о учинении софейскому монастырю вспоможения”.

²⁶ *РДАДА*, ф. 210, Білгородський стіл, стб. № 539, арк. 248.

наченням Ейнгорна, відомий "украинофил"²⁷. Вказівка на велику кількість закупленої цегли говорить про виділення меценатом значних коштів, проте їх, вочевидь, було недостатньо, щоб організувати ще й постачання "извести". Тож, Методій шукав додаткового забезпечення у монарха. Можна припустити, що він націлювався на ремонт галерей або західного входу головного собору митрополії. Оскільки в джерелі йшлося про конкретну споруду, вважати, що окреслений будівельний матеріал міг бути використаний для побудови споруд на території монастиря, наразі не має підстав.

Джерела не містять прямих згадок про стан запланованих Методієм робіт. Однак спостереження за зміною запитів єпископа дають можливість зробити певні припущення про їхній перебіг. Зокрема, з часом він почав більше уваги звертати на необхідність внутрішнього убранства Софійського собору. З його чолобитної до царя та супровідного коментарю можна дізнатися, що у 1665 р. єпископ просив монарха про виділення золота і срібла для розписів софійських ікон. Частину коштовних металів було відправлено одразу, а для отримання решти місцєблюстител митрополії склав ще одну чолобитну:

“Царю гсдрю і великому князю Алексею Михайловичу всея Великия и Малыя и Белья России самодержцу бьет чолом богомолецъ твой Методий епсць мстиславский и оршанский блюстител митрополиі кievской пожаловал ты великий гсдрь мене богомолца своего сусалным золотом и серебром въ Святую Софію на строеніе иконное. И тоє твоє великого гсдря жалованье не все дойшло мене богомолца твоего на Москві для скорого моего отъзду. Милосердний великий гсдрь царь і великий княз Алексій Михайловичъ всея Великия и Малыя и Білья России самодержецъ пожалуй мене богомолца твоего: великий гсдрь тоє свое великого гсдря жалованье – сусалное золото и серебро ж своей великого гсдря казны мні богомолцу твоему выдат. Царь гсдрь смилуйся пожалуй!

Къ сей челобитной Методий епископ мстиславский и аршанский блюстител митрополиі Киевской руку приложилъ”²⁸.

У роз'ясненнях, доданих до цього тексту канцеляристами Малоросійського приказу, більш конкретно описано розмір виділених коштовностей та історію їхньої передачі:

“174 году октября въ 30 ден по указу и листу гсдря боярин Петръ Михайловичъ Салтыков велел золото.

²⁷ В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством..*, с. 250.

²⁸ РДАДА, ф. 210, Білгородський стіл, стб. № 558, арк. 48. Абзац вказує на місце зміни почерку в джерелі.

Противъ сей челобитной выписано в прошлом во 173 году по указу великого гсдря царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия і Малыя і Білыя Росіі самодержца указу велено дат Методию епископу мстиславскому и оршанскому в Софійский дом для писания икон 100 тетратей сусалного золота и серебра. І в то число дано 45 тратей серебра 9 тетратей золота, а не досдано 5 тетратей серебра, 41 тетрат золота. И великому гсдру царю і великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя и Білыя Росіі самодержцу бьет челом Методий епископъ, чтоб великий гсдрь пожаловал, велел ему золото и серебро для писания икон додати серебро, чего не додано епискпу було. Скуплено золото по рублю, серебро по полтине тетрат послал к нему.

Куплено золото и серебро в ыконном ряду у Ондрія Соколова да Ефтифія Муранова за золото по рублю, за серебро по полтине. ||

Ефтифію, Стефанов снь, Муранов за сорок за одну тетрат золота за пят тетратей серебра сорок три рубли с полтиною взяли и руку приложили.

Осударева жалованя золото и серебро Суфрін Кирила взял в его мисто по повеленю. Андреев Васильевъ руку приложилъ”²⁹.

Як видно, у 1665 р. єпископ будував і реалізовував нові плани відновлення Софії Київської, відмінні від тих, що озвучував у 1663 р. Якщо раніше його вказівки на закупівлю цегли і необхідність відбудови собору з “руїн” могли вказувати на ремонт пошкодженого мурування, то тепер мовилось про внутрішню оздобу. Навряд чи до неї було б доречно переходити на етапі заморожених будівельних робіт.

Тим не менше сприймати припущення про певний успіх починань Методія на підставі непрямих свідчень потрібно вкрай обережно, адже існують джерела, які можуть вказувати на протилежне. Так, у відписці царю 30 вересня 1666 р., Іван Брюховецький зазначав, що між ним та єпископом Методієм виникла велика неприязнь. Серед скарг на опонента автор зокрема писав, що той, прохаючи грошей на ремонт Софії Київської, не витрачав їх за призначенням:

“Да у меня ж конечно домогается денег на строение церкви Святой Софии Киевские, а он у Вас великого гсдря денег ис казны взял і ис тех на строение софійское ни единые тысячи не истерял. А та црков Святая София Киевская особым промышлением его как преже сего было, так и нині стоит. Для то ж изволите Вы великий гсдрь Ваше царское пресветлое величество ему преосвященному епскпу мстиславскому ни в чем не верить...”³⁰

²⁹ РДАДА, ф. 210, Білгородський стіл, стб. № 558, арк. 49–49зв. Абзаци вказують на місце зміни почерку в джерелі.

³⁰ РДАДА, ф. 229, оп. 1, спр. № 70, арк. 239. Див. про це: В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 408–409. Про цю

З одного боку, таке твердження прямо говорить про неефективність єпископа у відбудові собору, з другого, – автор був зацікавлений у конструюванні негативного образу єпископа, тож міг гіперболізувати його провину. Гетьман так широко сформулював звинувачення, що в ньому можна прочитати як те, що місцєблюститєль взагалі не провів жодних ремонтних робіт у соборі за весь час свого керівництва, так і те, що він не використав кошти, які взяв у царя останнім часом. Як пам'ятаємо, Методій прохав гроші на свій проєкт у різних меценатів і витрачав їх щонайменше на виготовлення дзвону та закупівлю цегли. До того ж, у подібному доносі 1663 р. Брюховецький вже звинувачував опонента в поганому використанні фінансів та неспроможності зробити в соборі належну кривлю. Для посилення звинувачення досвідченому авторові було б вигідно знову звернутися до своєї попередньої тези. Однак Брюховецький цього не зробив: можливо не подумав про переваги від такого повторення або не бачив у цьому потреби, але не виключено й те, що на даному етапі ремонтних робіт перекриття споруди вже було проведене, тож його не доречно було згадувати у новому звинуваченні. Зараз, нажаль, не має можливості перевірити ці припущєня. Тим не менше, вже сама відсутність вказівки на тяглість некомпетентного фінансового управління Методія у купі з відомостями про його попередні витрати, дозволяють припустити, що гетьман все-таки мав на увазі останні пожалування єпископу, які той ще не встиг належним чином реалізувати. Не виключено також, що тут йшлося про кошти, виділені на внутрішнє опорядження собору, а не відбудову пошкодженого мурування.

Про потреби єпископа у справі відновлення собору говорить також найбільш цитована в історіографії чолобитна Методія. За Скворцовим та Лебединцевим більшість дослідників датували документ 28 липня 1666 р. натомість, Г. Карпов, наводячи його повністю, вказував, що місцєблюститєль подав свої прохання царю у серпні 1667 р.:

28 липня 1666 р. (Скворцов)	Серпень 1667 р. (Карпов)
“1) о милостыне на церковное строение Св. Софии... 4) о золоте и серебре сусальном для построения в Св. Софии икон, а наипаче в приделе св. в. мч. Георгия, где опочивает в. кн. Ярослав в албастровом (sic) гроби...	“Первое челобитье: о милостыне на церковное строение Святой Софии премудрости Божией и чым ся питати живучы в Кіеве,.. Четвертое: о золоте и серебре сусальном, для построения Святой Софии икон, а наипаче в пределе святого великомученика Христова Георгия, где опочивает великий князь Ярослав в

відписку дослідник зазначав: “Значительную часть этого доноса Брюховецкий повторил через несколько месяцев (Акты Южн. и Зап. России, т. VI, стр. 177)”. Однак серед наведених в “Актах” витягах із відписки гетьмана немає згадок про Софійський собор.

5) о извести в Брянском уезде, чтобы в Св. Софию отдать и стругами спустить в Киев” ³¹ .	лабастровом гробе, который еще великий государь изволит, надобно чым покрыть. Пятое: о извести, которая в Трубчевском и Брянском уезде от давних времен на берегу Десны реки лежит, а будет, скажут, ся на пятнадцать стругов; чтоб великий государь пожаловал велел на Святую Софию отдать и стругами спустить в Киев” ³² .
---	--

Як видно, обидва тексти повторюють ті самі пункти прохання, а помітні різничитання між ними цілком можна пояснити скороченнями при цитуванні. Тож, вочевидь, маємо справу з одним джерелом, з’ясування точної дати якого ще потребує подальших наукових пошуків. З поданої тут інформації не має можливості зробити однозначних суджень про загальний стан ремонтних робіт. Прохання сусального срібла і золота для внутрішнього убранства храму має перегук з попередньою чолобитною і підтверджує переорієнтацію на новий вид робіт у соборі в той час. Наступний п’ятий пункт документа про необхідність відправлення Десною в Київ вапна повторює одне з давніх прохань єпископа, яке мусив передати царю київський полковник Василь Дворецький ще у 1663 р. Чи означає це, що від тоді єпископ так і не отримав необхідного будівельного матеріалу? Чи тут йдеться про нове постачання? Ці питання, які кардинальним чином здатні вплинути на розуміння ситуації, наразі лишаються без відповідей. Тож, рівнозначно можна припустити як те, що заплановане будівництво не було запущене, так і те, що нова “известь” була призначена для внутрішніх ремонтних робіт. Крім того, зважаючи на непевність із датуванням джерела та подібність його формулювань до інших чолобитних Методія, не виключено, що у ньому маємо просто підсумковий переказ попередніх прохань єпископа.

Невдовзі, Методій підтримав антимосковський виступ 1667–1668 рр., після поразки якого його затримали, а згодом засудили до ув’язнення³³. Діяльність місцеблюстителя не раз критикували як представники Церкви, так і Війська Запорозького. Однак підтримка “москви” довгий час забезпечувала йому необхідну опору для протидії опонентам. Очевидно, що неоднозначна постать єпископа сама по собі викликала немало нарікань, проте

³¹ И. СКВОРЦОВ, *Op. cit.*, с. 29, прим. 38.

³² Г. КАРПОВ, *Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россией...* (Москва, 1876): 147–148.

³³ Про цей період у житті єпископа див.: Г. КАРПОВ, *Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россией...* (Москва, 1876): 169–200; О. МОРОЗОВ, *Op. cit.*, с. 108–125.

після визнання за ним провини у змові проти царя, говорити про нього позитивно взагалі стало недоречним, а відгуки його конкурентів із помірно виважених стали різко негативними. Та й самі по собі нарікання на попередників доволі звична тактика для тих, хто був змушений продовжувати їхню роботу та думати про політичну чи фінансову підтримку зверхників.

Наступний місцеблудитель Київської митрополії Лазар Баранович, пишучи до печерського архимандрита 17 липня 1669 р., про ікону Богородиці, "облачення" та "утварь" Методія, згадував про його некомпетентність: "Когда бы настоящий владыка был, то и не было б такого опустошения; в Софии б он мудрствовал и не суемудрствовала бы София"³⁴. Вочевидь, автор був не високої думки про свого попередника та висловлював загальне незадоволення його діяльністю. На тлі поширення страхів про передачу Києва "полякам", імовірність якої прописувалася в Андрусівських домовленостях, Баранович критикував починання свого колишнього конкурента:

"Когда я с Методіем был на Москве, в то время договорные статьи читали на весь мир; в статьях постановлено, что Киев отдать в королевскую сторону; но когда мы были у великого государя на отпуску и о Кіеве докладывали, то государь милость свою нам сказал, что Кіева отнюдь не уступит. И если царское величество Кіев полякам уступит, то и сей стороны Днепра малороссійские города под его рукою в твердости не будут никогда. Во всех малороссійских городах духовный и мирской чин сильно этим оскорбляются, особенно в кіевских монастырях архимандриты, игумны и старцы сетуют и болезнь имеют великую о церквах божіих, говорят: как скоро Кіев в королевскую сторону будет уступлен, тотчас поляки церкви божіи превратят в костелы и учинят унію, да и то полякам будет досадно, что Методій в Кіеве прежній польскій каменный костел разломал и хотел Софійскій монастырь строить, но монастырскому строенью и почину не учинил, а костел разломал: так поляки за это тотчас Софійскій монастырь в кляштор обратят. Царскому величеству надобно за Кіев стоять крепко, потому что Кіев благочестію корень, а где корень, тут и отрасли"³⁵.

Вказівка на те, що Методій так і не почав розбудову Софійського монастиря, може свідчити про його плани у цьому напрямку після відновлення собору. Звісно, існує спокуса припустити, що автор зробив тут своєрідне узагальнення і мав на увазі повну відсутність у софійському просторі будь-якої реалізації ремонтних чи будівельних робіт, однак, контекст

³⁴ *Письма преосвященного Лазаря Барановича* (Чернигов, 1865): 96.

³⁵ С. СОЛОВЬЕВ, *История России с древнейших времен*, изд. 2. кн. 3. [ценз. 1895–1896], т. 12 (Санкт-Петербург, с. а.): 378–379. Про це незадоволення Методієм див. також: В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссійского духовенства с московским правительством...*, с. 364.

повідомлення говорить про інше. Баранович писав про небезпеку перетворення православних церков на костели під владою “поляків”. За логікою викладу наведеного автором протиставлення потрібно було б зазначити, що через зруйнування костелу в Києві під загрозою опинявся головний собор митрополії. Однак, як видно, в тексті згадано не про нього, а про монастир. У чому ж причина такого зміщення акценту?

Подібне протиставлення робив також митрополит Йосиф Тукальський, переконуючи київського воєводу Петра Шереметьєва не чекати доки місто захоплять “поляки”, а віддати його козакам:

“ведомо де ему боярину гораздо, естлиб Войско Запорожское, божіим призренієм, не остереглись, видя явное в перемирных статъях, от его царского величества с королевским величеством постановленных, свою шкоду, конечно своею совестію признать мог, и того преславного и святого града Кіева мог бы уступить; не для чего иного и ксенз афициил, толко для объятія престола бискупу, приезжал в Кіев, которой не при разоренных костелах, но при сущих церквах православных, в первых при Святой Софії, где б ему похотелось, засел место на вечную, храни Боже, всего христіянского народу пагубу; и лутче б тот Кіев безо всякого кровопролитія и задоров Войску Запорожскому уступить, а не гонителем православія”³⁶.

Як видно, митрополит апелював до тих самих страхів, що й Баранович у попередньому прикладі, проте тут не йдеться про “спадок” Методія. Це наводить на думку що саме його пригадування змусило Барановича уточнювати і вказувати на монастир, а не собор, роботи в якому, вочевидь, все ж мали місце.

Вкрай неоднозначні свідчення про діяльність Методія подавав також згаданий – Паїсій Лігарид. Вочевидь, бажаючи очолити київську єпархію, він критикував місцєблюстителя митрополії Лазаря Барановича та похваляв натомість його попередника за ведення щорічної прибуткової звітності³⁷. Однак, у 1675 р. після смерті митрополита Йосифа Тукальського та поширення чуток про можливість “повернення” і обрання на київську катедру єпископа Методія, Паїсій писав до боярина Артамона Матвєєва про небезпеку такого розвитку подій:

“и радей, чтобы не был (митрополитом), потому что великая будет смута и замешанина меж духовными и мірскими, потому что еще остается по се время жив раздор и измена учинена недавно, которая была причиною толь великаго побоища; вопіет, вопіет и Святая Софія, на которой по-

³⁶ *Акты ЮЗР* (Санкт-Петербург, 1872), т. 7, с. 144. Див. також: *Акты ЮЗР* (Санкт-Петербург, 1869), т. 6, с. 258; *ІР НБУВ*, ф. 312, од. зб. № 430. І, арк. 30зв.–31.

³⁷ Див. про це на початку статті.

чинку взяв 14000 рублев от царскаго величества и иные своевольства, о которых умолчеваю"³⁸.

Паїсій нагадував про давно визнану за єпископом провину в міжусобиці, а на додачу ще й закидав своєму імовірному конкуренту не цільове використання коштів, виділених царем на відбудову Софії Київської. Незважаючи на кон'юнктурність висунутих тут звинувачень, уточнення про фінансові зловживання могли ґрунтуватися на ознайомленні з доступною автору звітною документацією Методія. Однак, за відсутності додаткових джерел, перевірити якість обрахунку вказаної тут суми та коректність її представлення не можливо. З контексту навіть не зрозуміло, чи Паїсій мав на увазі якесь конкретне, невідоме дослідникам, пожалування московського монарха чи зробив певне узагальнення по зібраних Методієм коштах, звідки тоді він знав про їхнє призначення та за яким принципом відділив від інших надходжень. Зважаючи на таку невизначеність, існує велика кількість імовірних пояснень ситуації: від прийняття тези про зловмисне привласнення грошей колишнім місцеблюстителем до припущення про те, що він не встиг витратити нове пожалування на реалізацію чергового етапу відбудови Софійського собору чи монастиря.

Критичні закиди на адресу Методія, вочевидь, можуть скорегувати наші уявлення про хід задуманих ним ремонтних робіт, проте у такому вигляді не здатні заперечити їх. Річ у тім, що всі вони сформовані тими, хто міг і кому було вигідно зобразити організаційну роботу єпископа в негативному ключі. Натомість після арешту діяльність місцеблюстителя опинилася під скрупульозним вивченням спеціального розслідування, матеріали якого добре відомі в історіографії³⁹. Звичайно, у центрі справи знаходився цілком конкретний пошук "зради": з'ясування того, чи єпископ закликав до протидії "москві" під час виступу Брюховецького. Водночас, це передбачало допити підозрюваного, перевірку його свідчень, опитування інших церковників. Тож, навряд чи, масштабні розтрати виділених монархом цільових коштів лишилися б під час такого розбору поза увагою. Вказівка на них могла б свідчити про давній і послідовний обман єпископом довіри московського зверхника. Однак, представники царя не розробляли таку вірогідність; навпаки, зібрані ними свідчення містили періодичні згадки про оборону Методієм монастирських володінь. На цьому тлі документи з інформацією про закупівлю чи відправлення до собору будівельних матеріалів на його відновлення виглядають більш переконливими, ніж заангажовані звинувачення у розтратах єпископа. Вони схиляють до думки про, якщо не повну, то, принаймні, часткову, реалізацію опальним місцеблюстителем задуму із ремонтних робіт в осерді підпорядкованої йому митрополії.

³⁸ В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством.*, с. 565.

³⁹ *Акты ЮЗР*, т. 7, с. 62–64, 68–84, 89–97.

* * *

Відбудова Софії Київської єпископом Методієм рідко потрапляла в поле зору дослідників. Найчастіше про неї побіжно згадували у загальних описах минулого собору. Неоднозначна постать єпископа викликала набагато більший інтерес науковців, які досліджували так звану “велику” політичну історію. У цьому контексті було виявлено та опубліковано більшість відомих сьогодні документів про плани Методія з відновлення осердя Київської митрополії. Однак спеціальної студії в цьому напрямку досі не було створено.

Значно обмежує дослідницькі можливості стан збереженості джерел. За відсутності систематичної звітної документації історикам доводиться вдовольнятися принагідними ситуативними згадкам про наміри і дії Методія. Чолобитні та листи єпископа або його сподвижників вказують на реалізацію масштабного задуму. Натомість доноси політичних опонентів чи конкурентів місцеблюстителя, м’яко кажучи, скептично оцінюють його здобутки. Інтерпретуючи такі документи, маємо враховувати цілі авторів, їхні страхи, симпатії та, можливо, несвідому орієнтацію на запит адресата.

Зрештою, можна дійти висновку, що єпископ Методій не один рік займався ремонтними роботами на території Софії Київської. Ставши місцеблюстителем митрополії, він, спершу, вирішував нагальні практичні проблеми. Так, за його розпорядженням замість зламаного виплавили новий дзвін для потреб монастиря. Згодом єпископ розширив свої амбіції і, наслідуючи Петра Могилу, почав масштабні роботи з відновлення собору: перекрив дах, закупив велику кількість цегли та домагався у царя вапна для будівельних робіт. Вочевидь, справа просувалася, і згодом від зовнішнього відновлення споруди він переключив увагу на внутрішнє убранство храму, доставши для цього сусальне золото та срібло. Не виключено, що цей етап він також встиг реалізувати і почав будувати нові плани вже із розбудови Софійського монастиря. Подальші джерельні пошуки можуть сильно скоригувати наші уявлення про хід тодішньої відбудови та її результати. Тому тема дослідження без сумніву лишається актуальною та заслуговує на подальшу увагу дослідників.